

नोव्हेंबर २०२४

मराठी भाषा

आणि साहित्य उपक्रम

अंक २

वृत्तपत्रिका | Newsletter

Issue 2

**Marathi Language
and Literature Initiative**

November 2024

उपक्रमाबद्दल

आजच्या काळात शैक्षणिक अवकाशातून प्रादेशिक भाषांचा वापर आणि त्यांचा अभ्यास हळूहळू लोप पावत आहे. त्यामुळे भाषांचा आणि संस्कृतींचा अभ्यास, तसेच त्यांचे संवर्धन करण्याची गरज ओळखून व्यापक सामाजिक-सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संदर्भात मराठी भाषा-साहित्याच्या जतन-संवर्धनास तसेच मराठीविषयक संशोधनकार्यास प्रोत्साहन आणि पाठिंबा देण्याच्या उद्देशाने फ्लेम विद्यापीठात मराठी भाषा-साहित्यविषयक उपक्रम राबविला जात आहे. मराठी संस्कृती आणि तिचा वारसा यांचा अभ्यासपूर्ण मागोवा घेत, फ्लेममधल्या बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक अभ्यासकांना या उपक्रमात सहभागी करून घेऊन मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती यांचा परिचय करून देणे हा या उपक्रमाचा मुख्य हेतू आहे. मराठी भाषेचे अध्ययन-अध्यापन, संशोधन आणि प्रसार या तीन घटकांना केंद्रस्थानी ठेवून, फ्लेममध्ये मराठीविषयक अभ्यासासाठी एक अवकाश निर्माण करण्यासाठी आणि मराठी भाषा-साहित्याविषयीच्या व्यापक चर्चेत योगदान देण्यासाठी हा उपक्रम प्रयत्नशील राहील.

महाराष्ट्रात नांदत असलेल्या या विविध संस्कृतींचा, परंपरांचा आणि ज्ञानव्यवस्थांचा सखोल अभ्यास आणि परीक्षण करण्यासाठी त्यांच्यासाठी शैक्षणिक अवकाशात स्थान निर्माण करणे हा मराठी भाषा आणि साहित्य या उपक्रमाचा एक हेतू आहे.

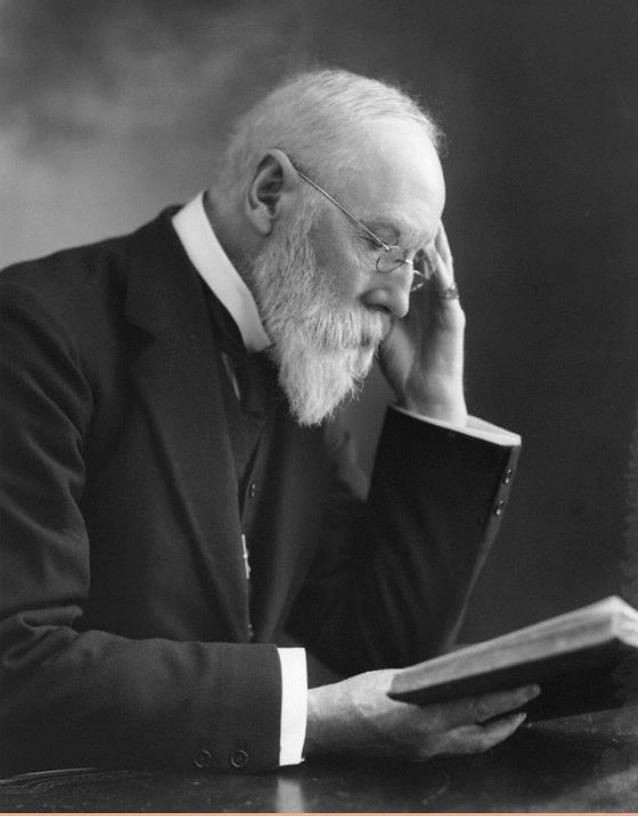
About the Initiative

Scholarly inquiry into languages from a region and their use in everyday communication is slowly disappearing from academic spaces today. Therefore, recognising the need for the preservation and promotion of languages and cultures, the Marathi Language and Literature Initiative aims to research and promote Marathi language and literature in the broad socio-cultural and educational contexts through various activities at the campus. It seeks to explore the Marathi heritage and culture and introduce it to the multilingual and multicultural audiences at FLAME in an inclusive and enriching environment. Focusing on promotion, research, and pedagogy, the Initiative will ensure that the language and culture have representation in the educational discourse and will maintain a vibrant presence at FLAME.

The Marathi Language and Literature Initiative aims to build a dedicated space within the academic discourse to critically examine the diverse cultures, traditions, and knowledge systems that exist within Maharashtra.

महाराष्ट्रातील भाषिक सर्वेक्षणांचा मागोवा

आपल्या देशात किती भाषा बोलल्या जातात किंवा आपल्या शहरात एखादी विशिष्ट भाषा बोलणारे किती लोक आहेत, हे तुम्हाला माहित आहे ? पण ही माहिती नेमकी शोधायची तरी कशी ? आज ही माहिती आंतरजालावर सहजरीत्या उपलब्ध आहे, पण १८९८ साली, आंतरजालाचा शोध लागण्याच्या जवळजवळ एक शतक आधी, ब्रिटिश अधिकारी सर जॉर्ज ग्रिअर्सन (१८५१ - १९४१) ह्यांनी हा अवाढव्य उपक्रम हाती घेतला होता.

सर जॉर्ज ग्रिअर्सन

छायाचित्र सौजन्य : [Bassano Ltd](#), Public domain, via
Wikimedia Commons

ग्रिअर्सननी केलेलं भारतीय भाषांचं सर्वेक्षण हे इतक्या मोठ्या पातळीवर केलेलं नियोजनबद्ध आणि अभ्यासपूर्ण असं भारतातलं पहिलं भाषिक सर्वेक्षण ठरलं. ह्या सर्वेक्षणाचा अहवाल एकोणीस खंडांमध्ये *लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया* (एलएसआय, १९०३ - १९२८) ह्या नावाने प्रकाशित झाला. ह्यामध्ये एकूण १७९ भाषांची आणि ५४४ बोलीभाषांची नोंद केलेली आहे.

ब्रिटिशकालीन मुंबई प्रांतात केलं गेलेलं मराठी भाषा आणि तिच्या बोली ह्याविषयीचं सर्वेक्षण एलएसआयच्या सातव्या खंडात येतं. ह्यात त्यांनी मराठीच्या चार प्रमुख बोली सांगितल्या आहेत : देशी, प्रमाण कोकण, बेरार व मध्य

Tracing the history of language surveys in Maharashtra

Have you ever wondered how many languages are spoken in your country, or how many people speak a particular language in your city? How does one even go about finding such information? Today, it is just a click away. Back in 1898, nearly a century before the internet, this monumental task was undertaken by Sir George Grierson (1851-1941), an officer of the British colonial government.

Grierson conducted what is regarded as the first systematic survey of languages in India. His findings, encompassing 179 languages and 544 dialects, were published in the monumental Linguistic Survey of India (LSI) spanning over nineteen volumes (1903-1928). The survey of the Marathi language is presented in volume VII of the LSI which was carried out in the Bombay province of British India.

Grierson identified four main dialects of Marathi: Deshi, Konkan Standard, the dialect of Berar and the Central Provinces, and Konkani (with Deshi being the standard variety of Marathi spoken in the Poona region). Interestingly, while Konkani is now considered an independent language, Grierson considered it the only true dialect of Marathi. Conversely, Ahirani—spoken in the north-western region of Maharashtra—is commonly regarded today as a dialect of Marathi. However, Grierson viewed it as unrelated to Marathi, associating it with languages such as Bhili, Banjari, and Labhani.

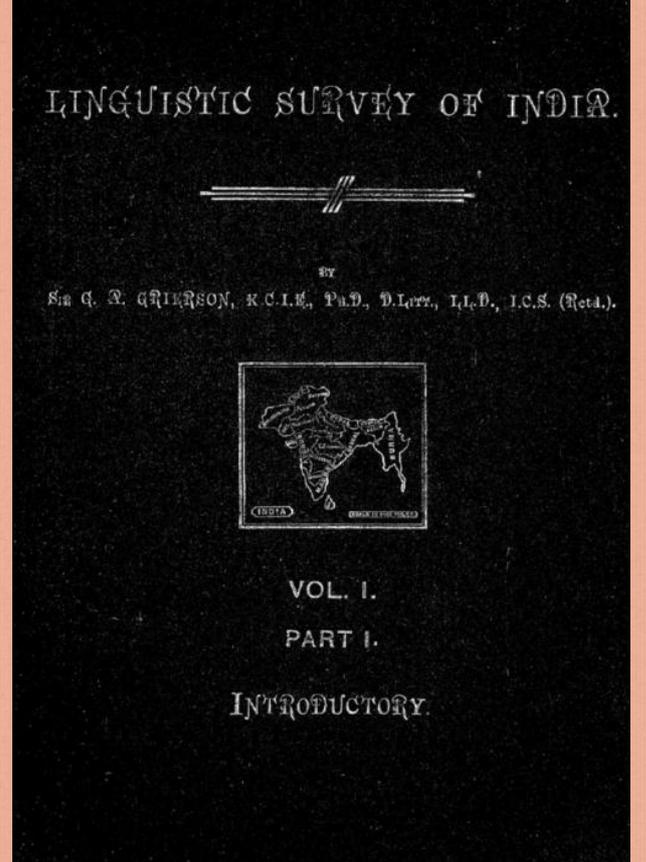
In his survey, Grierson collected three types of language samples: translations of the Parable of the Prodigal Son from the Bible, folklore texts, and a standard list of 241 words and test sentences. Grierson also made gramophone recordings of these narrations. Until 2004, these gramophone recordings remained forgotten, gathering dust in a British Library storage room and were discovered only by

प्रांताची बोली, आणि कोंकणी. ह्यांपैकी पुणे प्रांतात बोलल्या जाणाऱ्या देशी बोलीला त्यांनी प्रमाण बोली म्हटलं आहे. आज, कोंकणी एक स्वतंत्र भाषा म्हणून अस्तित्वात आहे, परंतु ग्रिअर्सन ह्यांच्या मते, कोंकणी ही मराठीची एकमेव बोली आहे. महाराष्ट्राच्या उत्तर-पश्चिम भागात बोलली जाणारी अहिराणी ही आज मराठीची बोली मानली जाते, पण ग्रिअर्सनच्या मतानुसार, तिचा मराठीशी काहीही संबंध नाही, ती भिली, बंजारी, लबानी अशा भाषांच्या जास्त जवळची आहे.

ग्रिअर्सन ह्यांनी ह्या सर्वेक्षणात तीन प्रकारची माहिती गोळा केली : बायबलमधल्या द पॅराबल ऑफ द प्रॉडिगल सन ह्या कथेचं भाषांतर, एखादी लोककथा किंवा लोकगीत, आणि २४१ शब्द-वाक्यांची एक सूची. त्यांनी ही कथनं ग्रामोफोनवरही ध्वनिमुद्रित करून घेतली होती. पुढे अनेक वर्षं ही ध्वनिमुद्रणं ब्रिटिश लायब्ररीच्या एका कोपऱ्यात धूळ खात पडली होती. २००४ साली जेव्हा ब्रिटिश लायब्ररीतील साहित्य तिच्या नवीन पत्त्यावर हलवलं जात होतं, तेव्हा ह्या ध्वनिमुद्रणांचा अचानक शोध लागला. ह्यांपैकी भिली मराठीतील एका लोकगीताचं ध्वनिमुद्रण इथे एकायला मिळेल. खरं तर, ही ध्वनिमुद्रणं ब्रिटिश नागरी सेवेतल्या अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी म्हणून तयार केली गेली होती, ती आज भाषाविज्ञान, मानववंशशास्त्र आणि लोकसंगीत ह्या सर्व शाखांसाठी एक अत्यंत महत्त्वाचा माहितीचा स्रोत आहेत. ह्या ध्वनिमुद्रणांपैकी एक बायबलमधल्या कथेचं बेरारी मराठीतलं ध्वनिमुद्रण इथे ऐकू शकता. तुलनेदाखल ह्याच कथेचं त्या काळच्या पुण्याच्या मराठीतलं ध्वनिमुद्रणसुद्धा ऐकता येईल.

ग्रिअर्सन ह्यांचं योगदान फक्त भारतातील भाषांची यादी करण्यापुरतं सीमित नाही; भारतातल्या बोलींचा अभ्यास करून, त्यांचं दस्तऐवजीकरण करून त्यांनी एका प्रकारे भारतातील भाषावैज्ञानिक संशोधनाचा पाया घातला. त्यांनी भाषांची त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांनुसार चिकित्सा करून त्यांचं वर्गीकरण केलं. त्यातूनच त्यांनी इंडो-आर्यन भाषांच्या उगमाविषयीचा आपला सिद्धान्त मांडला.

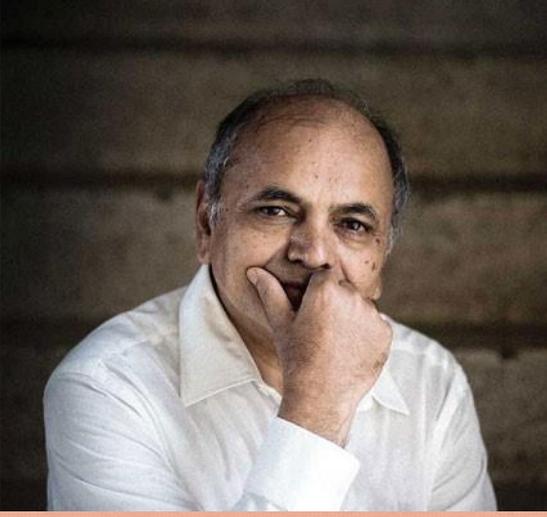
accident when the library was being moved to its new address. One such recording, featuring a folksong in Marathi Bhili variety is available [online](#). Originally created to assist British civil servants in their training, these recordings have become valuable resources for linguists, anthropologists, and ethnomusicologists. The gramophone recording of the Prodigal Son in Berari Marathi can be found [here](#), and for comparison, the same Parable in the [Marathi of Pune](#).

Cover page of the first volume of LSI

Image credits: Linguistic Survey of India Volume I Part I (Low Price Publication, 1990)

Grierson's contributions extend beyond cataloguing Indian languages. The Linguistic Survey of India laid the foundation for future linguistic research. He analysed languages based on their features, classified them into languages and dialects, and proposed his theory on the origins of Indo-Aryan languages. His foundational work provided a framework for any kind of genealogical classification of the Indo-Aryan languages.

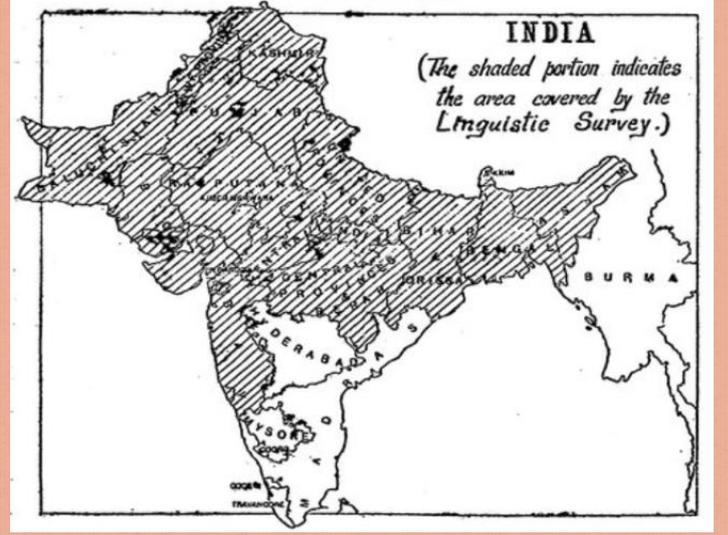
डॉ. गणेश देवी
छायाचित्र सौजन्य : gndevy.in

ग्रिअर्सनच्या सर्वेक्षणानंतर जवळजवळ एका शतकाहून अधिक काळ लोटल्यानंतर, डॉ. गणेश देवी ह्यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण (पीएलएसआय, २०१३) नावाचं तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणावरचं भाषिक सर्वेक्षण केलं गेलं. भारतातल्या बोली 'जशा आहेत तशा' अभ्यासणं हा ह्या सर्वेक्षणाचा उद्देश होता. ह्याच्या सतराव्या खंडात महाराष्ट्रातल्या प्रमाणेतर बोलींचं सर्वेक्षण समाविष्ट आहे. ह्यात अहिराणी, आगरी, कोळी, संगमेश्वरी अशा पारंपरिक वर्गीकरणाच्या दृष्टीने मराठीच्या बोली मानल्या गेलेल्या बोलींचा समावेश आहे; त्याचबरोबर कोलामी, गोंडी, कोरकू ह्या इंडो-आर्यन भाषाकुळाशी संबंधित नसलेल्या भाषा आणि निहाली ह्या स्वतंत्र कुळातील भाषेचाही समावेश आहे. ह्या सर्वेक्षणात प्रत्येक भाषेतला मोजका शब्दसंग्रह आणि तिच्या व्याकरणिक व्यवस्थेचा थोडक्यात उल्लेख येतो, परंतु मुख्यतः लोककलांचं आणि मौखिक परंपरांचं जतन, संवर्धन आणि दस्तऐवजीकरण करणं ह्यावर ह्या सर्वेक्षणाचा भर होता. ह्यामध्ये बहुतेक भाषांतल्या लोककथा आणि लोकगीतं त्यांच्या भाषांतरासह दिली आहेत. ह्यांपैकी महाराष्ट्राच्या गोंदिया-गडचिरोली भागात बोलल्या जाणाऱ्या हलबी भाषेतलं एक लोकगीत :

गोंदण गोंदवून झाले
कोणत्या राजाला गोंदवलेस मुली
कोणत्या राजाला गोंदवलेस
डोंगरवरून गोंदणकार आला
अंगणातून तो आला
जबरदस्तीने तो येऊन बसला आई
मी नाही म्हटले आई
किती किती पैसे तो म्हणतो रे मुली
नाही तर तू जास्त पैसे देशील बरं का

गोदना गोदालिस जाले
कोन राजा ले गोदालिस नोनी
कोन राजाले गोदालिस
डोंगराचो गोदिन आया
दुआर बढाते रले आया
जबरे बसलो आया
मै नी बल्ले आया
कितरो कितरो मोल रे नोनी
नितो आगर दुगानि ओ आया

The tattooing is already over
'Which King have you tattooed, my girl?
Who is the fortunate one?'
The tattoo man came down the hills,
Came in the courtyard of the house.
He came and sat uninvited.
'Mother!
I clearly said 'no' to him, mother!
'He's demanding a lot of money, my girl.'
'Don't you give him so much money!'

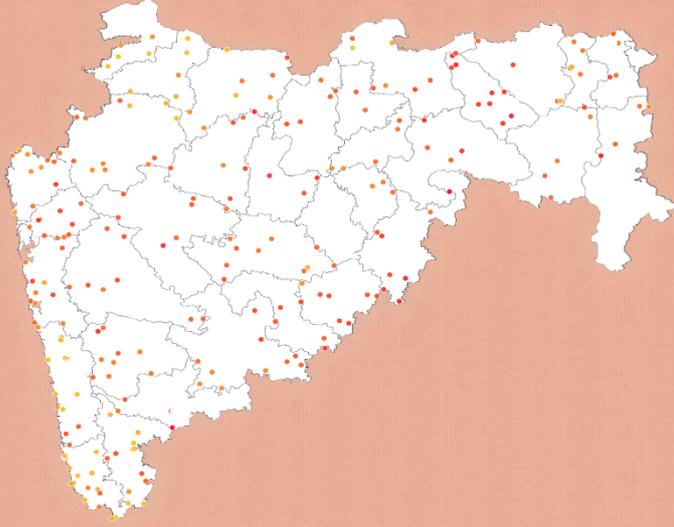

Area covered by Grierson's survey

Image credits: Linguistic Survey of India Volume I Part I
(Low Price Publication, 1990)

Nearly a century after Grierson's survey, another language survey at an equally large scale was led by Dr. Ganesh Devy, called the People's Linguistic Survey of India (PLSI, 2013). The survey aimed to document India's living languages "as they are." The seventeenth volume of the PLSI covers Maharashtra and includes speech varieties that are traditionally regarded as Marathi dialects, such as Ahirani, Agri, Koli, and Sangameshwari, alongside non-Indo-Aryan languages like Kolami, Gondi, Korku, and the language isolate Nihali. The PLSI focuses primarily on documenting folk culture and oral traditions while providing brief grammatical descriptions, core vocabulary lists, and translations of folk stories and songs. For instance, a Halbi folksong from the Gondia-Gadchiroli region of Maharashtra is given below:

अगदी अलीकडच्या काळात केलं गेलेलं अत्यंत महत्त्वाचं असं मराठीच्या बोलींचं सर्वेक्षण म्हणजे *मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण (एसडीएमएल २०१७ - २०२३)* हा डेक्कन कॉलेज, पुणे आणि राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ह्यांचा प्रकल्प. ग्रिअर्सनच्या सर्वेक्षणानंतरचा मराठीच्या बोलींचा हा सर्वांत व्यापक आणि सखोल अभ्यास आहे, असं म्हटल्यास वावगं ठरणार नाही. ह्यामध्ये महाराष्ट्रातल्या ३४ जिल्ह्यांमधून भाषिक माहिती गोळा करून, बोलींमधले शब्द आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्ये नमूद केली गेली आहेत; त्याचबरोबर मराठी भाषेच्या संदर्भात पहिल्यांदाच **डिजिटल बोलींचा नकाशाही** तयार केला गेला आहे. त्या नकाशांपैकी 'उद्या' ह्या अर्थाने वापरले जाणारे 'उद्या' आणि 'सकाळ' हे दोन शब्द महाराष्ट्रातल्या कोणत्या भागांत योजले जाताना दिसतात हे दाखवणारे नकाशे :

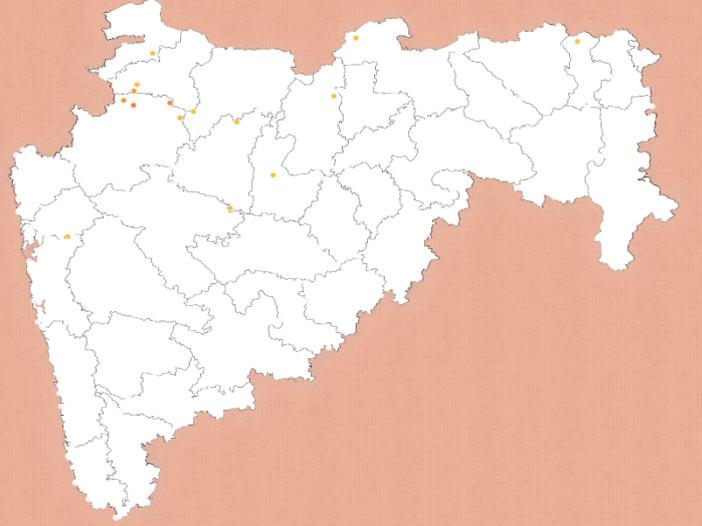

Distribution of the word *udyā*

Image credits: [Survey of dialects of the Marathi Language](#)

पीएलएसआय आणि एसडीएमएल ही सर्वेक्षणे वेगवेगळ्या उद्देशांनी झाली असली, तरी भाषावैज्ञानिक अभ्यासात ती सारखीच महत्त्वाची ठरतात. ही दोन्ही सर्वेक्षणे भारताच्या भाषिक-सांस्कृतिक वैविध्याचं जतन आणि दस्तऐवजीकरण करतातच, पण त्याचबरोबर ती भविष्यातील संशोधनासाठीची अत्यंत महत्त्वाची साधने ठरतात.

The most recent survey, the Survey of Dialects of Marathi Language (SDML 2017-2023) was a project conducted by Deccan College PGRI, Pune and Rajya Marathi Vikas Sanstha, Mumbai. It is perhaps the most comprehensive study of Marathi dialects since Grierson's LSI. The SDML surveyed 34 districts in Maharashtra, offering detailed descriptions of lexical and grammatical features and introducing a first-of-its-kind **digital atlas of Marathi varieties**. See the dialect map given below showing the distribution of the words '*udyā*' and '*sakā!*' (meaning morning in the standard variety of Marathi) to mean 'tomorrow':

Distribution of the word *sakā!*

Image credits: [Survey of dialects of the Marathi Language](#)

Although the PLSI and SDML were conducted with different objectives, both hold significant value in linguistic research. These surveys provide accessible digital databases for further linguistic and cultural studies while documenting and preserving the linguistic diversity of India.

नारायण सुर्वे: सामान्य माणसांचा कवी

काही महिन्यांपूर्वी सोशल मीडियावर व्हायरल झालेली एक बातमी नक्कीच तुमच्या वाचनात आली असेल. एका कवीच्या घरातून काही वस्तू चोरीला गेल्या, मात्र तो कवी कोण आहे हे कळताच त्या चोराने त्या चोरलेल्या वस्तू परत केल्या आणि त्याचबरोबर एक चिट्ठी लिहून त्या कवीची आणि त्यांच्या कुटुंबीयांची माफी सुद्धा मागितली. ते कवी म्हणजे नारायण सुर्वे (१९२६ - २०१०), मराठी साहित्यातलं एक अत्यंत महत्त्वाचं नाव. सुर्व्यांच्या कवितेने समाजातल्या सर्व स्तरांतल्या माणसांना आपलंसं केलं. मुंबईतला कष्टकरी वर्ग, गिरण्या, गिरणगाव, तिथले गिरणी-कामगार, चाळी, झोपडपट्ट्या, वेश्यावस्ती हे जीवनविश्व त्यांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी असतं.

कवी नारायण सुर्वे
छायाचित्र सौजन्य : लोकसत्ता

मुंबईतल्या एका कापडगिरणीसमोरील रस्त्यावर जन्मदात्या आईवडिलांनी सोडून दिलेल्या एका अनाथ मुलाला गिरणीत काम करणाऱ्या गंगाराम आणि काशीबाई सुर्वे ह्या जोडप्याने दत्तक घेऊन आपलं नाव दिलं; 'नारायण गंगाराम सुर्वे' ही ओळख दिली. नारायण सुर्व्यांचं बालपण मुंबईतल्या गिरणगावातल्या चाळींमध्ये गेलं. आपल्या पालनकर्त्या आईवडिलांप्रमाणे त्यांनीही कापडगिरणीत कामगार म्हणून काम केलं, गिरणीतल्या कामांशी त्यांची लहानपणीच ओळख झाली होती. माझे विद्यापीठ कवितासंग्रहातील 'मुंबई' ह्या कवितेत ते लिहितात:

“कळून आले तेव्हापासूनच डबा घेऊन साच्यावर गेलो
घडवतो लोहार हातोड्याला तसाच घडवला गेलो.”

नारायण सुर्व्यांनी हॉटेलमध्ये वेटर, पोर्टर, दूधवाला आणि महापालिका शाळेत शिपाई अशा प्रकारची अनेक छोटी-मोठी कामं केली. पुढे ते परीक्षा देऊन शाळेत शिक्षकही झाले.

Poet Narayan Surve: The voice of the ordinary people

A few months ago, you may have come across a curious news story about a thief who broke into a poet's home, stole a few belongings, and later returned everything with an apology note after realising whose house he had robbed. That poet was none other than Narayan Surve (1926-2010), one of the most influential voices in Marathi literature. His poetry resonated with people from all walks of life, including those on the margins of society. Known as the 'people's poet,' Surve's poetry captures the lives and struggles of labourers and mill workers, porters and peons, street hawkers, and the sex workers of Mumbai and beyond.

Narayan Surve, abandoned on the streets of Mumbai as a child, was adopted by a mill worker and brought up in the chawls of Mumbai's mill areas. Much like his adoptive parents, Gangaram and Kashibai, he too worked in a textile mill. Introduced early to the life of a mill worker, Surve writes in his poem *Mumbai*:

Ever since I can recall,
I took him his bhakri and pickle.
In that mill, I too was forged,
as a blacksmith does a sickle.

Over the years, Surve took on various odd jobs, working as a waiter, porter, milkman, and peon at a municipality school, before becoming a school teacher. His lived experiences shaped his worldview and the themes of his poetry which often critiqued the capitalist system and the exploitation of labourers.

Surve grew up during a time when leftist movements and labour unions were thriving in Mumbai. His family and neighbours were actively involved in union activities, and Surve himself participated in the leftist movement. It was through this activism that he met Shahir Anna Bhau Sathe, Shahir Amar Shaikh, and Shahir D. N. Gavankar. He acknowledged

त्यांच्या जगण्यातील अनुभवांनीच त्यांची काव्यदृष्टी घडवली आणि त्यांच्या कवितांना आकार दिला.

त्या वेळी डावी चळवळ आणि कामगार-संघटना मुंबईमध्ये मोठ्या प्रमाणात सक्रिय होत्या. सुर्वे ज्या कुटुंबात, वस्तीत वाढले, तिथे बहुतेकजण कामगार-संघटनांचे सदस्य होते. सुर्व्याचाही डाव्या चळवळीत मोठा सहभाग होता. तिथेच त्यांची भेट शाहीर अण्णा भाऊ साठे, शाहीर अमर शेख, आणि शाहीर द. ना. गव्हाणकर ह्यांच्याशी झाली. त्यांचं *डोंगरी शेत* हे १९५६ साली लिहिलेलं आणि शाहीर अमर शेख ह्यांच्या आवाजातलं गीत प्रचंड गाजलं. कामगारांच्या, विशेषतः स्त्रियांच्या संघर्षाला उद्गार मिळवून देणारं, आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक शोषणावर भाष्य करणारं हे गीत आहे :

"डोंगरी शेत माझं गं मी बेनू किती ?
आलं वरीस राबून मी मरावं किती ?"

नारायण सुर्व्यांचे सहा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत, त्यातील *ऐसा गा मी ब्रह्म !* (१९६२), *जाहीरनामा* (१९७५) आणि *माझे विद्यापीठ* (१९६६) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'माझी आई' ही त्यांची गाजलेली कविताही *माझे विद्यापीठ* ह्याच संग्रहातली आहे.

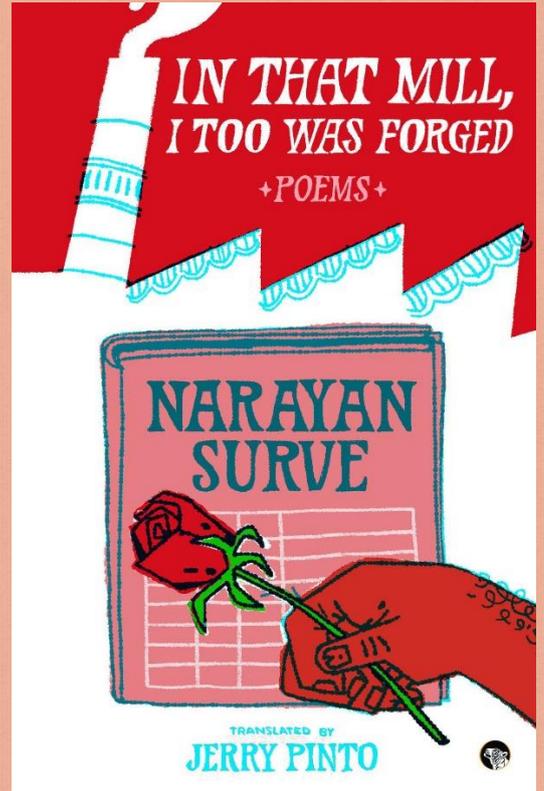
नारायण सुर्वे यांचे *माझे विद्यापीठ* (पॉप्युलर प्रकाशन, १९६६)

त्यांचं साहित्य हिंदी, गुजराती, आणि इंग्रजी ह्या भाषांमध्येही अनुवादित झालं आहे. ह्यांपैकी जेरी पिंगो ह्यांनी इंग्रजीमध्ये अनुवाद केलेल्या त्यांच्या कवितांचा संग्रह

their influence on his writing, stating, "I too was influenced by them for I was often in their company." His first song '*Dongari Shet Majha*' (My Field on the Hill) written in 1956 and sung by Shahir Amar Shaikh, highlighted the struggles of labourers, particularly women, and the social and economic exploitation they faced.

That field of mine up on a hill,
How long must I weed it?
How many years must I kill,
Knocking myself out to feed it?

Surve has published six poetry collections, among which *Aisa Ga Mi Brahma!* (1962), *Jahirnama* (1975) *Majhe Vidyapeeth* (1966) are particularly well-known. One of his most-acclaimed poems, *Majhi Aai* (Mother), is also part of the *Majhe Vidyapeeth* collection.

In That Mill, I Too Was Forged (Speaking Tiger, 2023)

His works have been translated into languages such as Hindi, Gujarati and English. The recent English translation of his poetry, *In That Mill I Too Was Forged*, by Jerry Pinto, was published in 2023. Surve's contributions to literature earned him numerous accolades, on his life and work, such as *Narayan Gangaram Surve* (2002) by Arun Khopkar and

इन डॉट मिल आय टू वॉज फोर्ज्ड २०२३मध्ये प्रकाशित झाला आहे. नारायण सुर्व्याना १९७३ मध्ये 'सोव्हिएत लँड नेहरू पुरस्कार'ने आणि १९९८मध्ये 'पद्मश्री' किताबाने सन्मानित केलं गेलं. त्यांच्यावर आजपर्यंत बनवल्या गेलेल्या माहितीपटांपैकी, *नारायण गंगाराम सुर्वे* (२००२) हा अरुण खोपकर ह्यांनी दिग्दर्शित केलेला आणि *नारायण सुर्वे* हा लेखक दिलीप चित्रे ह्यांनी साहित्य अकादमीसाठी तयार केलेला, असे दोन माहितीपट यूट्यूबवर उपलब्ध आहेत.

सुर्व्याच्या कवितेचं वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्या भाषेतला अस्सलपणा आणि साधेपणा. त्यांच्या कवितेची भाषा आलंकारिक नाही, ती सामान्य माणसाच्या दैनंदिन जीवनातली भाषा आहे. ते ह्याबद्दल म्हणतात, "आपण कोणासाठी लिहितोय, याची जाणीव असली पाहिजे; मी विद्वानांसाठी लिहित नाही. मी जे लिहितो ते लोकांच्या जगण्यातून येतं. असे जगणारे कोट्यवधी लोक आहेत. मी त्यांच्या भाषेत लिहिले पाहिजे." त्यांच्या 'मनीऑर्डर' ह्या कवितेत गावी मनीऑर्डर पाठवणारी एक स्त्री आपल्या जगण्याचं तत्त्वज्ञान सांगते :

"मागं याक गिन्हाईक आलं,
'हितं न्हान्यापरीस
बाईल व्हाशील का?' म्हनलं...
'आता हाय की मी शेजंला तुमच्या'
म्या म्हनलं, तवा ते तरपाटलं.
अख्ख्या पुरुस जातीचं मला हसू आलं."

त्यांच्या साध्या अनलंकृत आणि तथाकथित सामाजिक-लैंगिक शुचितेच्या संकेतांची दडपणं न बाळगणाऱ्या शैलीचं वेगळेपण साठोत्तरी मराठी साहित्यात ठळक उठून दिसतं. त्यांच्या कवितांतून निर्माण होणाऱ्या प्रतिमा ह्या सामान्यांहून सामान्य माणसांच्या आहेत. त्यांची कविता ही प्रस्थापितांविरुद्ध आणि व्यवस्थेविरुद्ध बोलणारी आणि असमानतेवर टीका करणारी आहे. त्यांच्या कवितेचं, त्यांच्या कामाचं मूल्य हे केवळ त्यांना मिळालेल्या पुरस्कारांमध्येच दिसत नाही, तर ते त्यांच्या विचारस्पर्शाने उजळलेल्या अगणित आयुष्यांतही दिसून येतं.

माझे विद्यापीठ आणि *जाहीरनामा* हे कवितासंग्रह तसेच जेरी पिंटो ह्यांनी केलेलं *In That Mill I Too Was Forged* हे इंग्रजी भाषांतरसुद्धा आपल्या प्लेमच्या ग्रंथालयात उपलब्ध आहे.

Narayan Surve by Dilip Chitre for the including the Soviet Land Nehru Award in 1973 and the Padma Shri from the Government of India in 1998. Documentaries Sahitya Akademi, are available on YouTube.

Surve's poetry is known for originality and simplicity of the language. He uses everyday colloquial language in his poetry. He says about his writing style, "We need to know who we are writing for; I am not writing for the scholar. What I think is inspired by how people live. There are millions of people who live like that. I should write in their kind of language." In his poem *Money order*, he writes about a woman, a victim of circumstances, sending a money order to her family in the village while sharing her philosophy of life:

One day a customer came and said:

'Instead of staying here,
Come and be my wife.'

I said: Am I not giving you what a wife gives?

When I said that, he shuddered.

And I felt like laughing

At all the men in the world.

Surve's poetry was simple and straightforward, breaking away from the sanitised literary language of his time. His distinct style, characterised by simplicity and vivid imagery, stands out in post-60s Marathi literature, setting him apart from his contemporaries. The imagery that he builds in his poetry portrays the lives of the most ordinary people. His poetry speaks out against the system and the established, serving as a powerful critique of inequality. His poetry captures the struggles of the marginalised without evoking pity or romanticising their resilience; yet, his words always held hope for a revolution through the strength of solidarity that inspired many after him. His legacy lives on, not only in the accolades he earned but in the countless lives he touched.

The poetry collections Majhe Vidyapeeth and Jahirnama in Marathi, along with the English translation 'In That Mill, I Too Was Forged' by Jerry Pinto are available in the FLAME Library.

दिवाळीचा खुमासदार फराळ !

दिवाळी म्हटलं की दिवाळीचा फराळ आलाच आणि फराळाचे पदार्थ म्हटलं की काही विशिष्ट विशेषणं ह्या पदार्थांच्या जोडीला येतातच — म्हणजे चकली म्हटलं की ती खमंग हवीच, आणि शंकरपाळ्या ह्या खुसखुशीतच हव्यात. किंबहुना ही विशेषणं त्यांच्या आजूबाजूला नसतील तर जाहिरातदारांना आणि पाककला-पुस्तकं लिहिणाऱ्या-वाचणाऱ्यांना चुकल्या-चुकल्यासारखं वाटेल. त्यामुळे दिवाळीचा फराळ आणि 'खमंग, खुसखुशीत, खरपूस' ही काही विशिष्ट विशेषणं असं एक समीकरणच बनलं आहे.

खुसखुशीत शंकरपाळी

छायाचित्र सौजन्य : सरिताज किचन, यूट्यूब

मराठीत स्वादिष्ट, चविष्ट, चमचमीत अशी अन्नपदार्थांसाठीची अनेक विशेषणं आहेत; पण खमंग, खुसखुशीत ह्यांसारख्या विशेषणांमधून काही नेमके विशेष असलेले, विशिष्ट प्रकारे बनवलेले, विशिष्ट गुणधर्म असलेले पदार्थ डोळ्यांसमोर येतात.

खमंग म्हटलं की लगेच खमंग चकली, खमंग चिवडा असे पदार्थ आठवू लागतात. खमंग ह्या शब्दाचा 'स्वादिष्ट, मसालेदार, चमचमीत' असा अर्थ आहे. त्यातही, तो विशेषत्वाने एखादा तळलेला किंवा भाजलेला पदार्थ असतो. म्हणजे 'खमंग तळलेला बटाट्याचा चिवडा' म्हटलं की लगेच डोळ्यांसमोर 'कुरकुरीत' आणि 'खुसखुशीत' सोनेरी चिवडा येतो. ह्या शब्दांचाही विचार आपण करणारच आहोत. 'चिवडा' ह्या शब्दाचा गमतीशीर असा अजून एक अर्थ आहे — विचका, घोळ किंवा सरमिसळ. बरोबरच आहे, खाण्याचा चिवडा म्हणजेही अनेक पदार्थांची सरमिसळच नसते का ?

Khumasdar Diwali pharal!

When we talk about Diwali, the traditional Diwali sweets and snacks naturally come to mind, and along with these treats come certain adjectives that seem inseparable from the dishes they describe. For instance, *chakli* must be *khamanga* (savory and flavourful), and *shankarpale* must be *khuskhushit* (crispy). Without these adjectives, Marathi advertisements and recipe books might feel incomplete. So, Diwali snacks and words like *khamanga* (spicy), *khuskhushit* (crispy) and *kharpus* (well-roasted) have become inseparable.

Khamanga khuskhushit chakli

Image credits: [Sahasrabuddhe Foods](#)

Of course, there are adjectives like *swadishta* (flavourful), *chavishta* (delicious), and *chamchamit* (savory) that describe the overall taste, but terms like *khamanga*, *khuskhushit*, and *kharpus* evoke certain qualities unique to certain snacks.

Take *khamanga*, for example. It immediately brings to mind snacks like *chakli* and *chivda*. The term *khamanga* suggests a savory, spicy, and aromatic flavour, often associated with fried or baked foods. So, when someone mentions '*khamanga batata chivda*,' it immediately conjures an image of a crispy, fried snack. Interestingly, the word *chivda*

खमंग बटाट्याचा चिवडा

छायाचित्र सौजन्य : [खमंग बेस्ट चिवडा](#)

शंकरपाळे, चकली, अनारसे, चिरोटे, गुळाच्या कापण्या ह्यांसारखे पदार्थ हे खुसखुशीत असतात. खुसखुशीत म्हणजे वजनाने हलकं आणि कुरकुरीत; मग ते तळलेलं असो वा भाजलेलं. हे पदार्थ एक तर आतून भरीव असतात किंवा त्यांना आतून पापुद्रे सुटतात. त्यांचा तुकडा मोडून ते चटकन तोंडात विरघळले तरच त्यांना खुसखुशीत म्हणता येईल. 'शंकरपाळ्यांची व्युत्पत्ती अशी सांगितली जाते की ते शंकराच्या कानाच्या पाळीसारखे दिसतात म्हणून त्यांना असं नाव पडलं, मात्र 'शंकरपाळे' हा शब्द हिंदीतील "शक्कर पारे"चा अपभ्रंश असण्याची शक्यता जास्त आहे.

कुरकुरीत म्हटलं की चटकन डोळ्यांसमोर एखादा तळलेला पदार्थ येतो. 'कुरकुरीत' हा ध्वन्यानुकरणवाचक शब्द आहे. जो पदार्थ मोडताना वा खाताना 'कुरकुर' असा आवाज येतो तो म्हणजे कुरकुरीत होय. कुरकुरीत म्हटलं की सगळ्यांत आधी आठवते ती शेव, मग ती कोणतीही शेव असो, तिला कुरकुरीतपणा हवाच, नाही तर ती खाण्यात मजा नाही. एखाद्या पदार्थाचा कुरकुरीतपणा कमी होऊन तो मऊ किंवा नरम पडणं ह्याला मराठीत 'सादळणं' असंही म्हणतात.

शेव

छायाचित्र सौजन्य : [kamalkitchen.com](#)

itself has another meaning: mixing or blending—which is apt, considering *chivda* is a mix of various ingredients!

Snacks like *shankarpale*, *chakli*, *anarase*, *chirote*, and *kapnaya* are always *khuskhushit*. The word *khuskhushit* implies something light, crumbly and crispy, whether fried or roasted. These snacks can have a dense core or a flaky texture, but either way, they melt quickly in your mouth. The name *shankarpale* is said to come from resembling the shape of Lord Shankar's earlobe, though it is more likely a Marathi adaptation of the Hindi *shakkar pare*.

Shankarpale

Image credits: [Vijay Sonar](#), CC BY 2.0, via Wikimedia Commons

There's also *kurkurit*, an onomatopoeic word that embodies the "crunch" of fried items. During Diwali, the quintessential *kurkurit* snack is *shev*. No matter the type, *shev* must always be crunchy—without the crunch, it loses its appeal. When a snack loses its crunch and becomes soft, it's called *sadaḷne* in Marathi.

Kadbole

Image credits: [Vanita Gruha Udyog](#)

कडकडीत किंवा कुडकुडीत हे शब्द काही वेळा नकारात्मक अर्थाने योजले जातात. म्हणजे, “कळीचे लाडू जरा कडकडीत झालेत !” (कळीचे म्हणजे बुंदीचे लाडू) किंवा “ह्या वेळी कडबोळी खुसखुशीत नाहीयेत, जरा कुडकुडीत झालीयत !” असं म्हटलं, तर ते पदार्थ दातांची परीक्षा घेणारे आहेत असं समजून जावं. ज्यांना दातांखाली ‘फोडावं’ लागतं ते म्हणजे कुडकुडीत.

रवा-बेसन ह्यांसारखे पदार्थ पिवळा-सोनेरी रंग येईपर्यंत भाजून किंवा तळून त्यांचा वास थेट पोटापर्यंत पोहोचू लागला की तो खरपूस भाजलेला आहे असं म्हणता येईल. खरपूस भाजलेली गव्हाची नानकटाईही असू शकते किंवा खरपूस तळलेल्या करंज्याही असू शकतात. ‘खरपूस’ हा शब्द बऱ्याचदा विशेषत्व किंवा आधिक्य दाखवण्यासाठीही योजला जातो. म्हणजे मराठीत एखाद्याचा खरपूस समाचारही घेतला जातो किंवा एखाद्याला खरपूस मारसुद्धा दिला जातो.

करंजी

छायाचित्र सौजन्य : nishamadhulika.com

खुमासदार हा एक विशेष शब्द आहे. ह्या शब्दाचा उगम फारसी भाषेत आहे. फारसीत ह्याचा अर्थ ‘स्वाद, लज्जत, खुबी, सौंदर्य’ असा आहे. मराठीत हा शब्द पदार्थाकरिताचं विशेषण म्हणून. उदाहरणार्थ, खुमासदार फराळ किंवा खुमासदार चिवडा, असाही योजतात; पण अनेकदा तो अन्नपदार्थासाठीचं विशेषण म्हणून कमी आणि इतर गोष्टींसाठीचं विशेषण म्हणून अधिक योजला जातो. उदाहरणार्थ, खुमासदार किस्सा, खुमासदार विनोद, खुमासदार शैली, आणि [खुमासदार अत्रेसुद्धा](#) ! ह्या ठिकाणी ‘खुमासदार’ ह्या शब्दाचा ‘विनोदी, मजेशीर’ असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

आहेत की नाहीत मराठीतली खाद्यपदार्थांसाठीची विशेषणं खुमासदार नि खुसखुशीत? तुमच्याही भाषेतले असे खमंग, खुसखुशीत, खुमासदार शब्द आम्हांला जरूर कळवा !

Adjectives like *kadkadit* or *kudkudit* (hard, tough) are sometimes used with a negative connotation. If your *kaliche ladu* (boondi laddoo) or *kadabole* are so hard that they have to be cracked open, then they’re too *kudkudit*—definitely not the desired texture!

On the other hand, *kharpus* refers to the perfect level of roasting or frying—when semolina or chickpea flour is toasted to a golden hue and releases an aroma that tantalizes the senses. This could apply to a wheat *naankatai* or even a perfectly fried *karanji*. Interestingly, the term *kharpus* is often used to show emphasis or intensity. For instance, in Marathi, one might also get a *kharpus* scolding or a *kharpus* beating!

Finally, there’s *khumasdar*, a fascinating term derived from Persian, meaning taste, flavour, elegance, or beauty. While it’s sometimes used to describe food—like *khumasdar pharal* or *khumasdar chivda*—it’s more commonly applied to other contexts, such as a *khumasdar* story, joke, or even [khumasdar Atre](#)—the legendary Marathi humourist. In such cases, it implies something witty, humorous, or interesting.

Diwali pharal

Image credits: [Jonathansammy](#), CC BY-SA 4.0, via Wikimedia Commons

Isn’t the use of adjectives in Marathi delightfully flavourful? Do you have similar words in your own language? Let us know!

Gappa-Goshti: For Conversational Marathi

मराठी भाषा आणि साहित्य उपक्रमांतर्गत 'गप्पा-गोष्टी: मराठी संभाषण वर्ग' सप्टेंबर २०२४ पासून फ्लेम विद्यापीठात सुरू झाले आहेत. दर आठवड्याला होणारे हे अनौपचारिक स्वरूपाचे वर्ग अन्यभाषकांना मूलभूत मराठी भाषा शिकण्यास मदत करतात.

अधिक माहितीसाठी खालील ईमेलवर संपर्क साधा:
marathiinitiative@flame.edu.in

The Marathi Language and Literature Initiative has been offering weekly Gappa-Goshti sessions for conversational Marathi since September 2024. These weekly sessions are designed to help non-Marathi speakers learn the basics of Marathi language and explore the culture of Maharashtra in an engaging and informal space. We're happy to see the enthusiasm for Marathi language and culture in these sessions!

You can reach out to us for more information at: marathiinitiative@flame.edu.in

Learn Marathi with MLLI

खमंग

/khamaᅅga/

adj. piquant; pleasantly spicy;
favourably stimulating
to the palate

खमंग चकली आणि चिवडा!

khamaᅅga cakalī āᅇi civaᅇā

Spicy Chakli and Chiwda!

लेखन व संपादन : सृजन इनामदार | संपादन-सहकार्य : डॉ. अनघा मांडवकर, अक्षता नायर, ॲडम स्नायडर
Written and edited by: Srujan Inamdar | Editorial support: Dr. Anagha Mandavkar, Akshata Nair, Adam Snyder